

نظام اخلاقی عفاف از منظر قرآن کریم بر مبنای سوره‌ی نور

سیده شیرین حجازی*

چکیده

تحلیل گزاره‌های اخلاقی در قرآن کریم با استفاده از روش تحلیل محتوا و ارائه‌ی یک مدل نظام اخلاقی با هدف تعیین و تبیین عوامل مؤثر در تحقق آنها برای هدایت فرد و جامعه حائز اهمیت است. استخراج مضامین مربوط به عفاف در سوره‌ی نور و تحلیل آنها در این پژوهش نشان می‌دهد که این مضامین حوزه‌های فرد، خانواده و اجتماع را در بر گرفته و به‌منظور ساخت یک مدل و ساختار در حوزه‌ی عفاف، چهار مؤلفه‌ی این نظام، یعنی اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع را در این باره تبیین کرده است. مدل ارائه‌شده، جامعیت نظام اخلاقی حاکم بر سوره‌ی نور با موضوع عفاف را نشان می‌دهد. همچنین استفاده از روش تحلیل محتوا در بررسی آیات سوره‌ی نور نشان می‌دهد که حجاب از الزامات نظام اخلاقی عفاف است و چون عینی‌ترین رفتار اخلاقی در این نظام محسوب می‌شود، می‌توان به‌عنوان شاخص به آن توجه کرد.

واژگان کلیدی

سوره‌ی نور، تحلیل محتوا، عفاف، حجاب، نظام اخلاقی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱- مقدمه و بیان مسئله

انسان به‌تنهایی در عرصه‌ی تربیت و پرورش استعدادهای بالقوه‌ی خود در سایه‌ی ایجاد تعادل بین امیال و کشش‌های گوناگون درون خود عاجز است؛ لذا وحی الهی موثق‌ترین قوانین و مقرراتی که متضمن سعادت انسان است را به وی گوشزد می‌کند و برای تأمین سعادت انسان، انجام و ترک پاره‌ای از امور را در قالب بایدها و نبایدها بر مکلفان اجبار و الزام می‌کند و انسان برای رسیدن به سعادت، با اراده و اختیار خویش آن الزامات اخلاقی را انجام می‌دهد.

یکی از این الزامات اخلاقی عفاف است که متأسفانه پژوهش‌های انجام شده با شیوه‌های معمول پرسش‌های اساسی درباره‌ی نقش و کارکرد هدایتگری این مفهوم اخلاقی را بدون پاسخ گذاشته است. در این پژوهش، مفاهیم اخلاقی عفاف از سوره‌ی نور استخراج شده است تا با بررسی و طبقه‌بندی آنها و تبیین نظام اخلاقی عفاف از منظر این سوره به این سؤال پاسخ داده شود که این مفهوم در قالب یک نظام اخلاقی از منظر قرآن چگونه امکان هدایت فرد و جامعه‌ی بشری را در برابر انحرافات اخلاقی دارد؟

۲- پیشینه‌ی پژوهش

در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر، تحقیقات متعددی انجام شده است. حسن کاظمی سهلوانی در تحقیقی با عنوان «حجاب و عفاف و نقش آن در امنیت اجتماعی و خانوادگی از منظر قرآن» نقش حجاب و عفاف در امنیت اجتماعی و خانوادگی زنان را بررسی کرده است (کاظمی سهلوانی، ۱۳۹۲: ۱۴۹). علاءالدین در تحقیق خود با عنوان «نقش حجاب و عفاف در تربیت معنوی انسان از منظر قرآن کریم و کلام شهیدان» به تأثیر حجاب و عفاف در تربیت معنوی انسان پرداخته است (علاءالدین، ۱۳۹۲: ۱۴۸ - ۱۳۹).

زاهدی و همکاران در پژوهشی با عنوان «روش قرآن کریم در نهادینه‌سازی عفاف و حجاب» با ترتیب نزول آیات عفاف و حجاب، روش قرآن در نهادینه‌سازی این امر را تبیین کرده‌اند (زاهدی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۰۶ - ۴۹).

همچنین حاجی عبدالباقی در تحقیق خود با عنوان «روش قرآن در طرح مسئله حجاب» ظرافت عمل قرآن در طرح مسئله حجاب را بیان کرده است (حاجی عبدالباقی، ۱۳۸۶: ۱۰۸ - ۸۷). هرچند این پژوهش‌ها برخی از ابعاد مسئله همچون شأن نزول، تفسیر آیات به صورت موردی و نتیجه‌گیری‌هایی با دیدگاه جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و تربیتی را بررسی کرده‌اند، اما ابعادی مثل بررسی عوامل دخیل در موضوع عفاف به صورت مدل جامعی از منظر قرآن و بررسی پیوستگی

آیات سوره‌ی نور با موضوع عفاف، مفقود واقع شده است که در این پژوهش به این مسائل پرداخته شده است. این مقاله با استفاده از روش «تحلیل محتوا» نظام اخلاقی عفاف در قرآن را ارائه و به سؤالات ذیل پاسخ داده است:

۱- مؤلفه‌های دخیل در نظام اخلاقی عفاف از منظر قرآن چیست؟

۲- به موضوع عفاف در قرآن کریم با چه رویکردهایی توجه شده است؟

۳- چارچوب مفهومی

در حوزه‌ی مباحث نظری این پژوهش، تبیین مفاهیم کلیدی همچون اخلاق، عفت و تحلیل محتوا برای درک و دریافت صحیح مطالب ارائه شده ضروری می‌نماید.

۳-۱. اخلاق

اخلاق جمع خَلْق به معنای اندازه‌گیری و تدبیر (راغب، ۱۴۱۲: ۲۹۶) و یا از ریشه‌ی «خَلَقَ» به معنای نصیب و بهره‌ی مشخص است (فتحعلی‌خانی، ۱۳۷۴: ج ۱، ص ۵۳). هر دو معنا را می‌توان برای واژه‌ی «اخلاق» صحیح دانست، زیرا شخص با اخلاق کسی است که از فضائل اخلاقی بهره‌ی فراوانی دارد و همچنین کسی است که در تدبیر و نظم حالات نفسانی خود تلاش می‌کند. همان‌گونه که راغب خَلْق و خُلُق را در اصل یکی می‌داند، با این تفاوت که خَلْق مخصوص اشکال و اجسام و صورت‌هایی است که با حواس درک شود و خُلُق ویژه‌ی قوا و سجایایی است که با فطرت و دید دل درک شود (راغب، ۱۴۱۲: ۲۹۷).

از نظر علمای علم اخلاق، حسن خلق ملکه‌ی نفسانی است که با عادت‌دادن نفس بر امور نیکو با فکر و تأمل و یا با صبر و پایداری بر آن در وجود انسان خَلْق می‌شود (نراقی، ۱۳۶۶: ۶۰) و در قرآن کریم با عنوان «تزکیه» از آن نام برده شده است که در کنار تعلیم کتاب و حکمت از اهداف رسالت پیامبر اکرم (ﷺ) است (بقره: ۱۵۱). شیوه‌ی زندگی مردم در واقعیت از مبانی فکری و معرفتی، ارزش‌ها و بایدها و نبایدهای اخلاقی مقبول آنها ناشی می‌شود (کرمانی و صالحی، ۱۳۹۶: ۱۱۰). بر این اساس می‌توان گفت، آراستن مردم به اخلاقی شایسته از جمله اهداف اصلی در تعالیم قرآنی و رسالت پیامبر اکرم (ﷺ) بوده است.

۳-۲. عفت

عَفَّ در زبان عربی به معنای خودداری و پرهیزکردن از چیزی که غیرقانونی و خلاف شرع باشد (زوزونی، ۱۳۴۵: ج ۱، ص ۱۴۹). عَفَّ در زبان‌های هم خانواده‌ی عربی یعنی عبری، سریانی و آرامی نیز همان معنا را می‌دهد (Zammit, 2002: 992) و راغب آن را حالت نفسانی می‌داند

که از غلبه‌ی شهوت جلوگیری می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۳۷). با توجه به این تعاریف، عفت به معنای خودداری مطلق نیست، بلکه اعتدال در ارضای شهوات و خواسته‌های طبیعی مانند میل جنسی است که به عقیده‌ی روان‌شناسان از علاقه به بقا و ماندن سرچشمه می‌گیرد و برای انسان لازم است و شرع و عقل نیز این حد از تمایلات را مجاز دانسته‌اند.

در علم اخلاق، عفت این است که قوه‌ی شهویه تحت فرمان عقل باشد و از اوامر و نواهی آن پیروی کند تا آزادی به دست آورد و از اسارت و بردگی هواهای نفسانی خلاص شود (نراقی، ۱۳۶۶: ۹۶) و فضیلت بودن عفت به این است که انگیزه‌ی اتصاف به آن و صدور آثار آن تنها برای نفس و حصول سعادت حقیقی باشد، نه چیز دیگر از قبیل دفع ضرر یا جلب نفع یا اضطراب و ناچاری (همان، ۱۱۹) و عفاف اصطلاحی اخلاقی به معنای پاکدامنی و خویش‌داری در برابر تمایلات بی‌بندوبار جنسی است (مکارم، ۱۳۸۱: ج ۲، ص ۲۳۸).

۳-۳. تحلیل محتوا

یکی از روش‌های مناسب در تبیین دیدگاه‌ها و اندیشه‌ها، استفاده از روش «تحلیل محتوا» است. تحلیل محتوا به لحاظ سابقه و تاریخچه، همزاد تکامل اجتماعی انسان با سایر انسان‌هاست و از دیرباز در تفسیر متون مذهبی استفاده شده است (رسولی و امیرآشنایی، ۱۳۹۰: ۲۳). به کمک تحلیل محتوا می‌توان در اعماق متن فرورفت و علل و عواملی را مشخص کرد که در هر موضوع اجتماعی شبکه‌ی سطحی واقعیت را فراهم می‌آورند (همان، ۲۷).

تحلیل محتوا یکی از فنون تحقیق است که برای توصیف عینی، منظم و کمی محتوای آشکار پیام به کار می‌رود و هدف آن تحقیق کردن است (باردن، ۱۳۷۴: ۳۵). تحلیل محتوا مقوله‌بندی همه‌ی اجزای یک متن در جعبه‌های مختلف است، بدین ترتیب مقدار اجزای عناصر مرتب شده در هر جعبه، متن را مشخص می‌کنند (رسولی و امیرآشنایی به نقل از موریس دوورژه، ۱۳۹۰: ۲۶). بنابراین به کمک تحلیل محتوا می‌توان محورها و خطوط اصلی یک متن را شناخت و برجسته کرد.

در حقیقت تحلیل محتوا درباره‌ی متنی معنا پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیام و مفاهیمی نوشته شده و ماهیتی مشخص دارد؛ لذا در مورد کلمات عامیانه‌ای که مفاهیم ساده و مشخصی دارند، به کار نمی‌رود. پیام‌هایی که از طریق متن منتقل می‌شوند، می‌تواند معانی مختلفی داشته باشند؛ لذا به واسطه‌ی تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها به صورت نظام‌مند بوده و از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می‌کنند. بنابراین آشنایی با روش تحلیل محتوا ضروری است.

این روش با تجزیه و تحلیل مفاهیم و گزاره‌های استخراج‌شده از متن، جهت‌گیری و نقش هر کدام را بیان و چارچوب حاکم بر آنها را کشف می‌کند. تحلیل محتوا درحقیقت فن پژوهشی عینی، اصولی و کمی به‌منظور تفسیر و تحلیل محتواست و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قراردادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و... برحسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند (باردن، ۱۳۷۴: ۲۹).

در حال حاضر، تحلیل محتوا را به دو دسته‌ی کمی و کلان تقسیم کرده‌اند. با استفاده از روش‌های کمی می‌توان جنبه‌های مشاهده‌پذیر یک پدیده را که قابل اندازه‌گیری است، بررسی کرد (رسولی و امیرآثانی، ۱۳۹۰: ۳۱).

تحلیل کیفی ویژگی‌های خاصی دارد؛ این روش برای استنتاج‌های خاص در مورد یک حادثه یا در مورد یک متغیر استنباطی مشخص معتبر است، ولی در مورد استنباط‌های کلی مفید نیست. تحلیل کیفی می‌تواند در مورد پیکره‌های محدود عمل کند و مقوله‌های متمایزتر و برجسته‌تر به دست دهد، زیرا مانند تحلیل کمی به مقوله‌های با بسامدهای زیاد که محاسبه را امکان‌پذیر می‌کنند، بستگی ندارد (باردن، ۱۳۷۴: ۱۳۲).

تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و طراحی الگوهای شناخته شده دانست. تحلیل محتوای کیفی به محققان اجازه می‌دهد، اصالت و حقیقت داده‌ها را به گونه‌ی ذهنی ولی با روش علمی تفسیر کنند. عینیت نتایج به‌وسیله‌ی وجود یک فرایند کدبندی نظام‌مند تضمین می‌شود (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۰).

یکی از فنون تحلیل محتوا، فن «تحلیل محتوای مضمونی» است. در این روش، به جای استفاده از مقیاس‌ها و مقوله‌های از پیش تعیین‌شده، مضامین پیام‌ها سنجیده می‌شود. از نظر اسمیت صاحب‌نظر برجسته در این تکنیک تحلیل محتوای مضمونی، کدگذاری محتوا یا سبک پیام‌هاست که با هدف ارزیابی ویژگی‌ها یا تجارب افراد، گروه‌ها یا دوره‌های تاریخی انجام می‌شود (نئوندورف، ۱۳۹۵: ۱۹۳-۱۹۲).

این روش جنبه‌ی اکتشافی دارد؛ یعنی پژوهشگر بدون در نظر داشتن فرضیه‌ای، تحلیل را از خود متن آغاز می‌کند و پس از کدگذاری و سنجش مضامین مستخرج از متن، می‌تواند به تحلیل کیفی و تفسیر یافته‌های تحقیق بپردازد و پس از کدگذاری، با دسته‌بندی مضامین مستخرج از متن می‌تواند فراوانی کلمات و مضامین را بسنجد. در نهایت کیفیت محتوایی داده‌ها تفسیر، تأویل و تعبیر می‌شود (همان).

مفاهیم اساسی کاربردی در تحلیل محتوای کیفی پژوهش حاضر عبارت‌اند از: واحد تحلیل، رمز، مقوله‌ی تحلیل و تم. واحد تحلیل، کوچک‌ترین جزء پیکره‌ی متن است که برای رسیدن به هدف تحقیق، اندازه‌گیری و شمارش می‌شود.

مقوله‌ی تحلیل، هنگامی که واحد تحلیل معین شد، باید مشخص شود که واحدهای استخراج‌شده و شمارش‌شده چگونه دسته‌بندی می‌شوند. عناوین این دسته‌بندی‌ها، مقوله‌ی تحلیل را تشکیل می‌دهند (ایمان و نوشادی، همان)

در مقوله‌بندی تحلیل محتوا، قراردادان یک واحد تحلیل در یک مقوله «کدگذاری» نامیده می‌شود. کدگذاری یک مرحله‌ی مهم در جریان تحلیل است که به‌منظور سازمان‌دهی و مفهوم‌کردن داده‌های متنی واقع می‌شود (هومن، ۱۳۹۳: ۶۷). منظور از واحد تحلیل، میزان متنی است که به هر کد اختصاص داده می‌شود (نیومن، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۱۸۷).

مفهوم تم معنای چندگانه‌ای دارد و ایجاد تم‌ها شیوه‌ای است که مضامین و معانی اساسی را در مقوله‌ها با هم مرتبط می‌کند. تم یک اصل تکراری ایجادشده درون مقوله‌هاست. رمزها ابزارهایی برای تفکر و ابتکارند، از این‌رو براساس واحد تحلیل، باید داده‌ها را با توجه به نوع تحقیق در رمزهای گوناگون قرار داد (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۳۰).

۴- مبنای نظام اخلاقی قرآن

هر مذهب اخلاقی که شایستگی بهره‌مندی از نام اخلاق را داشته باشد، بر عنصر الزام بنیان نهاده شده است. از این‌رو الزام‌قنده‌ای اساسی و عنصری مرکزی است که نظام اخلاقی با عناصر ساخت‌واره‌ای آن، برگرد آن می‌چرخد (درآز، ۱۴۰۸: ۲۱).

بی‌تردید این الزام و اجبار، اعتبار و ارزش خود را از جایی یافته است. برخی دانشمندان معتقدند، عقل و مدرکات آن سرچشمه‌ی این الزامات‌اند و بر این باورند که مفاهیم اخلاقی از خصوصیت ویژه‌ای در نهاد گزاره‌های اخلاقی حکایت می‌کنند که عقل آنها را دریافته است و به الزام آن حکم می‌کند.

در مقابل، اندیشمندان اسلامی بر این باورند، قرآن کریم که منبع اصلی تبیین علم اخلاق است، برای دستیابی به اهداف خود مانند عدالت و تأمین سعادت انسان‌ها در دنیا و آخرت، بایدها و نبایدهایی را بر مکلفان اجبار و الزام کرده است که این بایدها و نبایدها پایه‌های نظام اخلاقی را تشکیل می‌دهد.

عالمان شیعه معتقدند که روح توحید در اخلاق اسلامی جاری است و همه‌ی اجزای دین اگر خوب تجزیه و تحلیل شود، به توحید برمی‌گردد (مححص و بهادری، ۱۳۹۶: ۴۶). نظام اخلاقی اسلام بر نوعی جهان‌بینی مبتنی است که وجود خداوند را مبدأ و آفریننده‌ی موجودات و انسان را موجودی وابسته و نیازمند به او معرفی می‌کند؛ لذا طبیعی است برای اینکه سیر این نظام مبتنی بر حقایق و هماهنگی با واقعیت‌ها و برکنار از اوهام و تخیلات باشد، ناگزیر باید به رابطه‌ی عبودیت و ربوبیت فوق توجه و براساس این اصل و با ملاحظه‌ی آن برنامه‌ریزی شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۷: ج ۱، ص ۱۰۶). بنابراین، سرچشمه‌ی الزامات اخلاقی اوامر الهی است که از طریق وحی به بشریت ابلاغ می‌شود. اوامر و نواهی خداوند نیز تسلیم و تابع مصالح و مفسدند (مصباح یزدی، ۱۳۷۷: ج ۱، ص ۱۰۸). بنابراین، اصول اخلاقی بر پایه‌ی سعادت بشر نهاده شده است.

در بررسی نظام اخلاقی اسلام بیش از هر چیز باید بر موضوع اختیار انسان تکیه کرد، اگرچه تأثیر عوالمی نظیر وراثت و محیط و... در افعال انسان انکارناپذیر است، اما در نهایت آنچه کار را تعیین می‌بخشد و به انجام می‌رساند، اراده‌ی انسان است. از این رو، از منظر قرآن کریم، هر اندازه که انسان اراده و اختیار دارد، به همان اندازه مسئول است.

در نهایت، باید گفت که نظام اخلاقی قرآن کریم نظامی دینی است و پایه‌ی دستورهای آن، رابطه‌ی انسان با خداوند است. انسان هدایت‌نخستین را از خداوند دریافت کرده است و این توانایی را دارد که با الهام از هدایت الهی و با اراده و اختیار خویش برای رسیدن به سعادت آن الزامات اخلاقی را انجام دهد. به همین دلیل لازم است، برای استخراج مبانی و اصول الزامات گزاره‌های اخلاقی به قرآن کریم مراجعه و از این سرچشمه کسب فیض کرد.

۵- روش تحقیق

تحقیق حاضر، براساس فن تحلیل محتوای مضمونی و به‌صورت کیفی انجام شده است و واحد آیات، مبنا و پایه‌ی ساخت رمزگذاری است. مراحل انجام تحقیق به شرح زیر است:

- استخراج واحد تحلیل که در این پژوهش، بر مبنای واحد آیات است.

- استخراج مفاهیم و مضامین ذکرشده در تفاسیر و ثبت در جدول.

- کشف جهت‌گیری اصلی هر کدام از مفاهیم ثبت‌شده.

- یافتن ارتباط میان مفاهیم برای یافتن نقاط تمرکز آنها.

- مقوله‌بندی مضامین بر اساس موضوعات مشترک آیات.

- تعیین مؤلفه‌ها از طریق جمع‌بندی مقوله‌ها.

- مدل سازی و ارائه‌ی نظریه بر اساس نتایج تحقیق.

۶- ساختار اخلاقی سوره‌ی نور

قرآن کریم ابتدا در سوره‌های معارج و مؤمنون به موضوع عفاف اشاره می‌کند؛ در این دو سوره، حفظ فروج و تعهد در پای‌بندی به همسر در کنار اعمالی چون نماز و زکات از صفات شاخص مؤمنان اعلام می‌شود. سپس در سوره‌ی احزاب، با امر به پوشیدن جلباب به موضوع حجاب پرداخته است و در نهایت در سوره‌ی نور به تفضیل از عفاف و ارتباط آن با حجاب سخن گفته است.

بخش اعظم سوره‌ی نور شامل آداب اخلاق فردی، خانوادگی و اجتماعی است که در حوزه‌ی مفهوم عفت قرار می‌گیرند، چنانچه طبق گفتار معصومین، تلاوت سوره‌ی نور و توجه به مضامین آن، دامان انسان را از ننگ بی‌عفتی حفظ می‌کند و زنان را در پرتو دستوراتش از انحرافات مصون می‌دارد (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۳۵۳؛ قرائتی، ۱۳۸۸: ج ۶، ص ۱۴۱). سید قطب، یکی از مفسران معاصر، معتقد است که محور سوره‌ی نور، تربیت است و سرآغاز سوره دلیل بر توجه قرآن به اخلاق در زندگی به خصوص عفاف است (قطب، ۱۴۱۲: ج ۴، ص ۲۴۸۵). موضوع سوره شامل آداب تربیتی است که این آداب باعث تطهیر قلوب مسلمین و اتصال قلوب به نور الهی می‌شود (همان، صص ۲۵۳۰ - ۲۵۲۵). آدابی که با اجرای حدود قوت می‌یابند و با تأثرات وجدانی استوار می‌شوند و قلب را به نور خدا متصل می‌کنند (حوی، ۱۴۲۴: ج ۷، ص ۳۶۸۰). همچنین خداوند در این سوره، تعلق قلوب و ابصار را به خودش متذکر می‌شود و آنها را به خشیه و تقوای الهی فرا می‌خواند، زیرا این خشیه و تقوا ضامن آن اوامر، نواهی، اخلاق و آدابی است که خداوند آنها را در این سوره واجب کرده است (قطب، ۱۴۱۲: ج ۴، صص ۲۵۲۵ و ۲۵۳۶).

صاحب تفسیر نمونه نیز این سوره را، سوره‌ی پاکدامنی و عفت و مبارزه با آلودگی‌های جنسی می‌داند و معتقد است بعضی آیات این سوره که به مسائل توحید و مبدأ، معاد و تسلیم‌بودن در برابر فرمان پیامبر (ﷺ) اشاره می‌کند، به این دلیل است که پشتوانه‌ی همه‌ی برنامه‌های عملی و اخلاقی، مسائل اعتقادی و ایمان به خداست و اعتقادات ریشه‌ی برنامه‌های اخلاقی است (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، صص ۳۵۴ و ۳۵۵).

براساس نظرات مفسران درباره‌ی سوره‌ی نور می‌توان مفاهیم اخلاقی عفاف را از سوره‌ی نور استخراج کرد و به روش تحلیل محتوا، نظریه‌ای در این موضوع ارائه داد. بنابراین، با رمزگذاری آیات بر اساس مفاهیم و مضامین و مقوله‌بندی آنها، موضوعات یا مؤلفه‌های زیر بر اساس جمع‌بندی مقوله‌ها به‌دست آمده است.

۶-۱. اصول و مبانی

داشتن باورها و اعتقادات مشخص اولین اصل برای فعالیت هر انسان و جامعه و تعیین‌کننده‌ی جهت حرکت آنهاست که توجه مستمر به آن، ضامن منحرف‌نشدن از مسیر و برنامه‌ی تعیین‌شده است. این باورها و اعتقادات همان اصول و مبانی‌ای هستند که موجب هماهنگی نیروها و انسجام تلاش‌ها بین عناصر و مؤلفه‌های مختلف اجتماعی می‌شود (جانی‌پور، ۱۳۹۲: ۷۳). درحقیقت این مبانی فکری شامل شناخت‌هایی است که انسان از خود، خدا و عالم هستی دارد و به ارزش‌ها و رفتارهای او جهت می‌دهد. اصول و مبانی تبیین‌شده در سوره‌ی نور در جدول شماره‌ی (۱) آمده است:

جدول ۱. اصول و مبانی اخلاقی تبیین‌شده در سوره‌ی نور

ردیف	شماره	آیه	کد
۱	۱۴	وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ	امید به رحمت خداوند
۲	۱۸	وَيُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ	وحی الهی بر اساس علم و حکمت
۳	۲۴	يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمُ السُّنَنُومُ وَيُؤْتِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ ...	ایمان به معاد و حسابرسی
۴	۳۵	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ...	ایمان به خدا
۵	۴۱	الْمَ تَرَأَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مِنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ...	مالکیت خداوند نسبت به همه‌ی آسمان و زمین و حق قضاوت و داوری او
۶	۴۲	وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ	مالکیت خداوند نسبت به هستی
۷	۵۴	قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ ...	اطاعت خدا و رسول او (ﷺ)
۸	۶۴	إِنَّا إِنَّا اللَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ ...	عالم‌بودن خدا نسبت به اعمال انسان

آیه‌ی ۳۵ سوره‌ی نور به مهم‌ترین اصل گزاره‌های اخلاقی قرآن اشاره می‌کند. توحید و ایمان به مبدأ هستی اصلی است که در تعیین الزامات اخلاقی قرآن مهم‌ترین نقش را دارد و در این سوره به عنوان یک مبدأ مهم در رسیدن به فضیلت عفاف به آن اشاره شده است. در این آیه خداوند به نور یاد می‌شود و آثار و مظاهر این نور در قلوب انسان‌ها با عمل به آدابی که در سوره بیان شده، ممثل می‌گردد (قطب، ۱۴۱۲: ج ۴، ص ۲۴۸۵). به عبارت دیگر، نور الهی، نور معرفت و ایمان است که دل‌ها و دیده‌های مؤمنین را روشن می‌کند و به‌وسیله‌ی عمل صالح آشکار می‌شود. خداوند در این سوره، اصلاح و تربیت فرد را در موضوع عفاف حول محور ایمان و معرفت بیان می‌کند، زیرا کنترل‌گریزه‌ی جنسی بدون استفاده از پشتوانه‌ی ایمان ممکن نیست (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۴۷۸). با توجه به آیات ۱۴، ۱۸، ۴۱ و ۴۲ شامل اعتقاد به مالکیت، حکمت، رحمت و

علم الهی در کل هستی است. ارزش‌های اخلاقی اسلام بر حقایق این سوره، ایمان اعتقادی ثابت و لایتغیر بنیان‌گذاری شده است و در تربیت اسلامی بیشتر روی مؤلفه‌هایی که در تکامل انسان مؤثرند، تأکید می‌شود. یکی از عوامل مؤثر در تکامل انسان معرفت او به واقعیت هستی و رهایی از جهل نسبت به ابتدا و پایان سرنوشت خود است؛ لذا معرفت او به قوانین حاکم بر هستی، مهم‌ترین انگیزه و پشتوانه‌ی محکمی در حفظ یک فضیلت اخلاقی است. به عبارت دیگر، فعل او با انگیزه‌ی الهی مقدس می‌شود.

ایمان به معاد و تسلیم‌بودن در برابر فرمان پیامبر (ﷺ) از دیگر اصول ذکرشده در آیات ۲۴ و ۵۴ است؛ با این توضیح که پشتوانه‌ی همه‌ی برنامه‌های عملی و اخلاقی مسائل اعتقادی است (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۳۵۵). اعتقاد به معاد فعل و عمل فرد را محدود نمی‌کند و وجود عالمی نامحدود در پیش‌رو، عظمت عملی را که می‌خواهد انجام دهد، روشن می‌کند. اطاعت از فرمان رسول (ﷺ) نیز دغدغه‌ی گم‌شدن در مسیر یا نداشتن راهبری کامل را از بین می‌برد.

۲-۶. مقدمات

برای ایجاد یک ارزش اخلاقی در انسان و حرکت بر اساس آن ارزش اخلاقی به سمت هدایت و تکامل مقدماتی لازم است. به نظر همه‌ی روان‌شناسان اخلاق و رفتار در محیط خانواده پایه‌ریزی می‌شود و کودکان از طریق دیده‌ها و شنیده‌ها در خانواده راه و رسم زندگی را می‌آموزند و این آموزش نقش فوق‌العاده و به عقیده‌ی بسیاری نقش مادام‌العمر دارد (قائمی، ۱۳۷۳: ۱۷).

پرورش انسان در بستری سالم و صحیح، قبل از آنکه مکلف به انجام واجبات و ترک نواهی شود، از آن جهت اهمیت دارد که انتظار اعتقاد دینی و عمل به اعتقادات از فردی که روح او در اثر تربیت نادرست بیمار شده است، انتظار درستی نیست. در سوره‌ی نور مواردی از رفتارهای خانواده که مقدمات شکل‌گیری عفاف را در فرد فراهم می‌کند، بیان شده است.

جدول ۲. مقدمات اخلاقی معرفی‌شده در سوره‌ی نور

ردیف	شماره	آیه	کد
۱	۱۹	إِنَّ الَّذِينَ يَحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ ءَامَنُوا ...	تطهیر قلوب از بدخواهی برای مؤمنان
۲	۲۷	أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ ..	حفظ حریم خانه
۳	۲۸	فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّىٰ يُؤْذَنَ لَكُمْ ...	اجازه‌گرفتن قبل از ورود به خانه

ردیف	شماره	آیه	کد
۴	۳۲	وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ ...	فراهم کردن شرایط ازدواج مجردان
۵	۵۶	أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِيعُوا الرُّسُلَ ...	تلاش برای تهذیب نفس
۶	۵۸	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ...	حفظ حریم زن و شوهر تربیت سالم و تأمین آرامش روانی کودکان
۷	۵۹	وَ إِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمْ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا ...	تأمین آرامش روانی جوانان

در آیات ۲۷ و ۲۸ بخشی از آداب معاشرت و دستوره‌های اجتماعی اسلام مثل آداب ورود به خانه‌های مردم و چگونگی گرفتن اجازه‌ی ورود - که با مسائل مربوط به حفظ عفت عمومی در حوزه‌ی خانواده ارتباط نزدیکی دارد- بیان شده است (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۴۲۷)؛ چه بسا که رعایت نکردن این امور باعث شکستن حریم حیا می‌شود و زمینه‌ی تهمت و گناهان دیگر را ایجاد می‌کند. علاوه بر این در حوزه‌ی خانواده، سهل‌انگاری پدر و مادر در رفتارهای زناشویی ممکن است باعث به وجود آمدن انحرافات اخلاقی و بیماری‌های روانی در فرزندان و بروز رفتارهای غیراخلاقی از آنها شود؛ لذا طبق آیات ۵۸ و ۵۹، آموزش آداب صحیح اسلامی به فرزندان از وظایف اصلی یک خانواده‌ی دینی است. خانواده از مهم‌ترین ارکان رشد و پرورش کودک در همه‌ی زمینه‌هاست. پدران و مادران دنیای کودک‌اند و طفل بخش اعظم آموخته‌ها و مکتسبات خود را از ایشان دریافت می‌کند (قائمی، ۱۳۷۳: ۱۷).

همچنین طبق آیه‌ی ۳۲ سوره‌ی نور، یکی از مهم‌ترین راه‌های مبارزه با فحشا ایجاد زمینه‌ی مناسب برای ازدواج آسان و بی‌تکلف است که باعث اشباع صحیح و مشروع غرایز می‌شود و زمینه‌ی بروز اعمال غیراخلاقی را برای آنها از بین می‌برد (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۴۵۷). بنابراین خانواده در فراهم آوردن مقدمات شکل‌گیری خصلت عفاف در وجود انسان نقش اصلی را دارد و تربیت صحیح پدر و مادر در رسیدن به این فضیلت اخلاقی کمک فراوانی می‌کند.

۳-۶. الزامات

برای رسیدن به اهداف و غایاتی که قرآن کریم برای انسان معین کرده است، رعایت الزامات که پشتیبان و ضامن دستیابی به اهداف مورد نظر ضروری است و بدون کسب این الزامات حرکت با توقف یا انحراف مواجه می‌شود. برای فضیلت اخلاقی عفاف نیز قرآن کریم در سوره‌ی نور الزاماتی را تعیین کرده است.

جدول ۳. الزامات عفاف در سوره نور

ردیف	شماره	آیه	کد
۱	۲	الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ ..	لزوم مجازات مجرمان
۲	۳	الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ	ازدواج نکردن با انسان زناکار
۳	۴	وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً ...	ضرورت مجازات تهمت‌زننده
۴	۵	إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِن بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ	توبه و اصلاح عمل
۵	۱۱	إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْأَفْكَ عَصَبَةٌ مِّنْكُمْ لَا تَحْسِبُوهُ شَرًّا لَّكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِّنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ	ضرورت مجازات رهبران تهمت‌زندگان در جامعه
۶	۱۲	لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِنَفْسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ	سوء ظن نداشتن مؤمنان نسبت به یکدیگر
۷	۱۵	إِذْ تَلَقَوْهُ بِاللَّسْتِكَامِ وَتَقُولُونَ بَأْوَهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسِبُونَهُ هِينًا وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ	نپذیرش و منتشر نکردن شایعات کوچک‌نشمردن گناه سخن‌گفتن بر اساس علم
۸	۱۶	وَلَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَاذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ	نهی از منکر ترک تهمت
۹	۱۷	يُعْظَمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ	ترک تهمت توبه
۱۰	۲۶	الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ ...	همنشینی نکردن با ناپاکان
۱۱	۳۰	قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ...	نگاه‌نکردن به نامحرم از روی شهوت
۱۲	۳۱	وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَرِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا. وَلَا يَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جَبْهَتِهِنَّ ...	نگاه‌نکردن به نامحرم از روی شهوت حفظ حجاب شرعی
۱۳	۳۳	وَلَيْسَتَعَفْفُ الدِّينِ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ ...	ملزم‌بودن به شرایط اخلاقی عفاف برای انسان مجرد پرهیز از زنا
۱۴	۳۶	فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ	همواره به یاد خدا بودن

ردیف	شماره	آیه	کد
۱۵	۳۷	رَجَالٌ لَا تُلِهِمُ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ	به یاد خدا بودن، اقامه‌ی نماز، دادن زکات، ایمان به معاد
۱۶	۴۷	وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ...	مراقبت بر حفظ ایمان
۱۷	۵۱	أَمَّا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا ...	اطاعت از حکم خداوند

آیات جدول فوق شامل قوانینی برای مجازات مجرمان (آیات ۲، ۴ و ۱۱)، رعایت قوانینی در اجتماع (آیات ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۲۶، ۳۰، ۳۱ و ۳۳) و ملزم بودن فرد به اموری مثل توبه، کوچک‌نشمردن گناه، ترک تهمت، ذکر خدا و حفظ ایمان (آیات ۵، ۱۵، ۳۶، ۳۷، ۴۷ و ۵۱) است. طبق نظر مفسران نیز این آیات بیانگر محدودیت‌هایی برای رفتار اجتماعی فرد (قرائتی، ۱۳۸۸: ج ۶، ص ۱۴۶) و رعایت قوانینی در اجتماع است؛ برای نمونه، طبق تفسیر آیه‌ی ۱۲، مؤمنین وقتی مطلب دروغ و افک می‌شنوند، برحسب قاعده‌ی دینی - خبری که مخبر بدان علم ندارد و ادعائی که مدعی شاهدی بر آن ندارد، باید محکوم به کذب کنند - حتی اگر درواقع آن خبر دروغ باشد. پس کسی که متصف به ایمان باشد باید به افراد مؤمن، حسن ظن داشته باشد (طباطبایی، ۱۴۱۱: ج ۱۵، ص ۹۱). همچنین در آیات ۳۱ و ۳۲ حفظ نگاه و حجاب زنان از الزامات حفظ عفاف است که چشم پاک مقدمه‌ی پاکدامنی است و بی‌عفتی مانع رشد معنوی انسان است (قرائتی، ۱۳۸۸: ج ۶، ص ۱۷۳). قبل از نزول این آیه، زنان دامنه‌ی روسری خود را به شانه‌ها یا پشت سر می‌افکندند، قرآن دستور می‌دهد روسری خود را بر گریبان خود بیفکنند و گردن و سینه را مستور کنند (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۴۴۰). این آیه اموری که رعایت نکردن آن آتش شهوت را در دل مردان شعله‌ور می‌کند و ممکن است منتهی به انحراف از جاده‌ی تقوا شود را متذکر می‌شود (مکارم، ۱۳۴۴: ج ۱۴، ص ۴۴۳). از جمله آثار حجاب آرامش روحی، استحکام پیوند خانواده، جلوگیری از سوءقصد و تجاوز، حفظ شخصیت زن و نجات از چشم‌ها و دل‌های هوسباز است (قرائتی، ۱۳۸۸: ج ۶، ص ۱۷۵).

در اهمیت این موارد می‌توان گفت که حجاب یک پوشش در تقابل با نگاه (نگاه خیره) است. نگاه یک فرایند متقابل انجام می‌دهد به طوری که وقتی شخصی به شخص دیگر نگاه خیره کند، درحقیقت نگاه او را می‌جوید و دوخته‌شدن دو نگاه به یکدیگر زمینه‌ی ارتباط متقابل را فراهم می‌کند (پاکتچی ۱۳۹۲: ج ۲۰، ص ۱۰۵). در چنین فرایندی برای کنترل این ارتباط و مهارزدن به آن پوشش استفاده می‌شود. زمانی که کسی به موضوعی نگاه می‌کند، در عمل با نگاه مطلوبیت آن موضوع را برای خود رقم می‌زند (همان).

با توجه به آیات جدول می‌توان بیان کرد که الزامات عفاف بیشتر در حوزه‌ی اجتماع و مربوط به آداب اجتماعی است و قوانین و آداب اجتماعی مانند مجازات، نهی از منکر، همنشینی نکردن و ازدواج با انسان‌های ناپاک، نپذیرش و پخش نکردن شایعات برای حفظ تقویت و بقای عفت عمومی اجتماع لازم است.

همچنین در بخش‌های قبلی، مواردی مانند ایمان، ذکر خدا و اطاعت از فرامین الهی جزء اصول و مبانی لازم برای حفظ فضائل اخلاقی برشمرده شد و در بخش اخیر این اصول و مبانی در قالب الزامات مقوله‌بندی شده است. در توضیح این اشتراکات می‌توان گفت، مفاهیم اعتقادی علاوه بر اینکه نظری حائز اهمیت‌اند، در مرحله‌ی الزامات به شکل عملی در قالب اقداماتی مانند: ذکر خدا، اقامه‌ی نماز، دادن ذکات و اطاعت از رسول خدا (ﷺ) انجام می‌شوند. الزامات این گروه آیات هم رویکردی فردی دارند و هم رویکردی اجتماعی. به عبارت دیگر، با ایجاد قوانین و شرایطی در سطح جامعه می‌توان به فرد در رسیدن به آن الزامات کمک کرد.

۶-۴. موانع

شناخت موانع راه و تلاش برای رفع آنها از ضروریات حرکت به سوی هدف است، زیرا موانع امکان رشد را از انسان سلب می‌کند و گاهی به سقوط انسان یا جامعه می‌انجامد. یکی از جنبه‌های حکمت قرآنی که نقش مهمی در افزایش بصیرت اخلاقی دارد، تبیین موانع اخلاقی شدن و راه‌های مقابله با آن است. در فرایند اخلاقی شدن بر اساس تعالیم قرآن -علاوه بر بهره‌مندی کامل از جهان‌بینی قرآنی، آگاهی از جایگاه و کرامت انسان در نظام آفرینش و شناخت اصول و دستورالعمل‌های اخلاقی قرآن- آگاهی کامل از موانع فرایند اخلاقی شدن و راه‌های مقابله با آن اهمیت بسیار بالایی دارد (فیروزمهر، ۱۳۹۳: ۳۰۲).

جدول ۴. موانع تحقق عفاف در سوره‌ی نور

ردیف	شماره	آیه	کد
۱	۱۲	لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَ قَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ	سوء ظن
۲	۱۵	إِذْ تَلَقَوْهُ بِاللَّسْتَنكِمِ وَ تَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَ تَحْسِبُونَهُ هِينًا وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ	پخش شایعه پیروی از ظن و گمان کوچک شمردن گناه
۳	۱۶	وَ لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَاذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ	غفلت
۴	۲۱	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوبَاتِ الشَّيْطَانِ...	پیروی از وسوسه‌های شیطان تکبر و مغرور شدن به ایمان خود
۵	۴۷	وَ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَ بِالرَّسُولِ وَ أَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَ مَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ	ایمان ضعیف

براساس آیات قرآن کریم و به ویژه آیات سوره‌ی نور و وسوسه‌های شیطان از اموری است که فرایند اخلاقی شدن را ناممکن یا در آن کندی ایجاد می‌کند. از نظر قرآن، شیطان مظهر فریب‌کاری، پلیدی و رذالت و هر نوع خصلت و رفتار زشت و منفی است و کارش منحرف کردن انسان از صراط مستقیم الهی است (فیروزمهر، ۱۳۹۳: ۳۱۵).

پیروی از وسوسه‌های شیطان از مهم‌ترین موانع تبلور عفاف در وجود انسان است. آیه‌ی ۲۱ به مؤمنان هشدار می‌دهد که نفوذ افکار و اعمال شیطانی گاهی تدریجی و کم‌رنگ است و باید در همان گام‌های نخست کنترل شود تا آلودگی گسترش پیدا نکند. اگر شیطان را «هر موجود موذی و تبهکار و ویرانگر» معنی و تفسیر کنیم، گستردگی این هشدار در تمام ابعاد زندگی روشن می‌شود. بنابراین، شیطان می‌تواند یک انسان پاکدامن و با ایمان را گام‌به‌گام به آغوش فساد بکشد. این گام‌ها عبارت‌اند از: معاشرت با انسان‌های فاسد، شرکت در مجالس گناه، فکر گناه، ارتکاب مصادیق مشکوک و شبهات و انجام دادن گناهان صغیره (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۱۴، ص ۴۱۲). مبارزه با مفسد اخلاقی از طریق مبارزه با عوامل پدیدآورنده آن امکان‌پذیر است، برای مثال ترک معاشرت‌های مسموم، دوری و پرهیز از محیط‌های فاسد، کنترل رفت و آمدها و حتی در مواردی مهاجرت‌ها در این رابطه مؤثرند (فائمی، ۱۳۷۳: ۴۲).

اگرچه این آیات در ظاهر رویکردی اجتماعی دارند و خطاب آیات به گروهی از مسلمانان است که در خطایی دسته‌جمعی شرکت کرده‌اند، اما واکنش فرد نسبت به این‌گونه اعمال در اجتماع

می‌تواند در تضعیف یا تقویت هرکدام مؤثر باشد. هرکدام از مواد جدول شماره‌ی ۴ می‌توانند مانعی در مسیر حرکت به سوی کمال و سعادت انسان شوند و طبق نظر مفسرین، محور سوره بر عفاف و پاکدامنی است (قطب، ۱۴۱۲: ج ۴، ص ۲۴۸۵؛ مکارم، ۱۳۷۶: ج ۱۴، صص ۳۵۵ و ۳۵۴)، می‌توان این گروه آیات را موانع نیل به عفاف ذکر کرد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

قرآن کریم در سوره‌ی نور، عفاف را در قالب یک آموزه‌ی اخلاقی تبیین کرده است. بررسی آیات سوره‌ی نور بر اساس تحلیل محتوا و در قالب جداول، بیانگر این نکته است که مضمون آیات این سوره ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی دارد و قرآن کریم رویکردی سه‌جانبه در تبیین این فضیلت اخلاقی داشته است.

پایه‌گذاری ارکان نظام اخلاقی عفاف در سه حوزه‌ی نامبرده نشان می‌دهد که هرکدام از این سه حوزه به‌تنهایی نمی‌تواند یک نظام اخلاقی را ایجاد و حفظ کند و این امر از اهمیت و تأثیرگذاری این سه حوزه در عفاف حکایت می‌کند؛ برای مثال اگرچه پشتوانه‌ی اعتقادی ایمان در ایجاد عفت فردی نقش اساسی دارد، اما باید توجه داشت که ایجاد برخی الزامات قانونی از سویی و ایجاد زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی سالم از سوی دیگر در جامعه برای حفظ عفاف فردی و اجتماعی اهمیت دارد. همچنین از بسترسازی زمینه‌های شکل‌گیری خصلت عفت در فرد در محیط خانواده نمی‌توان چشم‌پوشی کرد.

نتایج تحلیل محتوای آیات سوره‌ی نور نشان می‌دهد که مفهوم اخلاقی عفاف در این سوره، در قالب مؤلفه‌های اصول و مبانی، الزامات، مقدمات و موانع تبیین شده است.

ایمان به خدا و معاد از جمله اصولی است که در عفاف نیز همچون سایر فضایل اخلاقی نقش اصلی را بازی می‌کند؛ چنانچه نزدیک به نیمی از آیات سوره تأثیر ایمان در عفاف را تبیین می‌کند. ایمان به خدا در این مرحله شامل اعتقاد به وحدانیت، مالکیت، حکمت، رحمت و علم خداوند بر هستی و انسان است. اگرچه اصول و مبانی برای حفظ و نهادینه‌کردن عفاف در حوزه‌ی فردی است و معرفت و ایمان نسبت به این اصول در نتیجه‌ی خواست و تلاش فرد ایجاد می‌شود، اما خانواده و جامعه نیز می‌تواند انسان را در رسیدن به این اهداف کمک کند.

اجرای مجازات مجرمان، رعایت اصول اخلاقی - اجتماعی مانند منع پذیرش و انتشار شایعات و نهی از منکر و رعایت امور فردی (مانند خودداری از نگاه شهوت آلود به نامحرم و حفظ پوشش

شرعی زنان) از جمله الزاماتی است که قرآن کریم بر آن تأکید می‌کند. پوشش می‌تواند عاملی برای کنترل نگاه شهوت آلود باشد. همچنین حجاب یک رفتار اخلاقی عینی و ملموس است که باید آن را مهم‌ترین شاخص در نظام اخلاقی عفاف در نظر گرفت.

حفظ حریم زن و شوهر، حفظ حریم خانه و رعایت نکات اخلاقی برای تربیت صحیح در خانواده از مقدمات نظام اخلاقی عفاف است. تربیت صحیح موجب پاکی و صفای ضمیر انسان می‌شود و این ضمیر پاک در تصمیم‌گیری‌های انسان یاری‌گر اوست. در سوره‌ی نور مانع اصلی تبلور عفاف در انسان پیروی از وسوسه‌های شیطان بیان شده است که خود ناشی از ایمان ضعیف و تلاش نکردن برای تهذیب نفس است.

این مطالب علاوه بر اینکه بیانگر وحدت موضوعی و ساختاری سوره‌ی نور بر محور عفاف است، نشان می‌دهد که این سوره می‌تواند به مثابه یک مدل جامع زمینه‌ی هدایت افراد و جوامع انسانی را در بروز فضیلت اخلاقی عفاف فراهم کند.

در بررسی آیات سوره‌ی نور این نتیجه حاصل شد که مواردی مثل ایمان هم در اصول و هم در الزامات ذکر شده است؛ نقش مهم این‌گونه گزاره‌ها نشان می‌دهد که این مفاهیم در مرحله‌ی اصول به صورت اعتقادی و نظری و در مرحله‌ی الزامات به شکل عملی در قالب برنامه‌هایی مثل ذکر خدا، اقامه‌ی نماز، دادن زکات و اطاعت از رسول خدا (ﷺ) اهمیت دارند.

در نهایت مدل ذیل برای نظام اخلاقی عفاف بر مبنای سوره‌ی نور معرفی می‌شود:

منابع

- ◀ قرآن کریم
- ◀ ایمان، محمدتقی و محمودرضا نوشادی. «تحلیل محتوای کیفی»، پژوهش، سال سوم، ش ۲، (زمستان ۱۳۹۰).
- ◀ باردن، لورنس، ۱۳۷۴. تحلیل محتوا، ترجمه‌ی ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- ◀ پاکتچی، احمد، ۱۳۹۲. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ذیل حجاب، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- ◀ جانی‌پور، محمد. «ساختار نظام‌مند مفاهیم و گزاره‌های اخلاقی در سوره اسراء»، پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۱۹، (۱۳۹۲).
- ◀ حاجی عبدالباقی، مریم. «روش قرآن در طرح مسأله‌ی حجاب»، نامه‌الهیات، ش ۱، (زمستان ۱۳۸۶).
- ◀ حوی، سعید، ۱۴۲۴. الاساس فی التفسیر، قاهره: دارالسلام.
- ◀ دراز، عبدالله، ۱۴۰۸. دستور الاخلاق فی القرآن الکریم، ترجمه‌ی عبدالصبور شاهین، بیروت: دارلبحوث العلمیه.
- ◀ راغب‌اصفهان‌ی، حسن‌بن‌محمد، ۱۴۱۲. المفردات فی غریب القرآن، به تحقیق صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالعلم.
- ◀ رسولی، مهستی و زهرا امیرآشتیانی، ۱۳۹۰. تحلیل محتوا با رویکرد کتب درسی، تهران: جامعه‌شناسان.
- ◀ زاهدی، عبدالرضا، ایوب امرایی و مریم نظریگی. «روش قرآن در نهادینه‌سازی عفاف و حجاب، با رویکرد ترتیب نزول»، مطالعات راهبردی زنان، سال سیزدهم، ش ۴۹، (پاییز ۱۳۸۹).
- ◀ زوزونی، قاضی ابو عبدالله حسین‌بن احمد، ۱۳۴۵. المصادر، به کوشش تقی بینش، مشهد: طوس.
- ◀ طباطبایی، محمد حسین، ۱۴۱۷. المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه‌الاعلمی للمطبوعات.
- ◀ علاء‌الدین، سید محمدرضا. «نقش عفاف و حجاب در تربیت معنوی انسان از منظر قرآن کریم و کلام شهیدان»، کوثر، سال سیزدهم، ش ۴۶، (نیمه دوم بهار و نیمه اول تابستان ۱۳۹۲).
- ◀ فتحعلی‌خانی، محمد، ۱۳۷۴. آموزه‌های بنیادین علم اخلاق، تهران: کوثر.
- ◀ فنایی، ابوالقاسم، ۱۳۸۴. دین در ترازوی اخلاق، تهران: صراط.
- ◀ فیروزمهر، محمدمهدی، ۱۳۹۳. تربیت اخلاقی با نگاه قرآنی، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ◀ قائمی، علی، ۱۳۷۳. خانواده و مشکلات اخلاقی کودکان، تهران: امیری.
- ◀ قرائتی، محسن، ۱۳۸۸. تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- ◀ قطب، ابراهیم شاذلی، ۱۴۱۲. فی ظلال القرآن، بیروت: دارالشرق.

- ◀ کاظمی سهلوانی، حسن. «حجاب و عفاف و نقش آن در امنیت اجتماعی و خانوادگی از منظر قرآن»، کوثر، سال سیزدهم، ش ۴۶، (نیمه دوم بهار و نیمه اول تابستان ۱۳۹۲).
- ◀ کرمانی، طوبی و صغری صالحی. «روش‌شناسی فارابی در تدبیر منزل و تأثیر آن در سبک زندگی»، *مطالعات راهبردی زنان*، دوره نوزدهم، ش ۷۶، (تابستان ۱۳۹۶).
- ◀ محمص، مرضیه و آتنا بهادری. «تأملی بر شرک جنسیتی در خوانش‌های زن‌مدارانه از قرآن»، *مطالعات راهبردی زنان*، دوره بیستم، ش ۷۸، (زمستان ۱۳۹۶).
- ◀ مصباح‌یزدی، محمدتقی، ۱۳۷۷. *اخلاق در قرآن*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ◀ مکارم شیرازی ناصر و دیگران، ۱۳۷۴. *تفسیر نمونه*، قم: دارالعلم.
- ◀ مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۱. *اخلاق در قرآن*، قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب (علیه السلام).
- ◀ نراقی، مهدی، ۱۳۶۶. *جامع السعادات*، ترجمه‌ی سید جلال‌الدین مجتبی، تهران، حکمت.
- ◀ نیومن، ویلیام لارنس، ۱۳۹۰. *شیوه‌های پژوهش اجتماعی: رویکردهای کیفی و کمی*، ترجمه‌ی حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی، تهران: کتاب مهربان.
- ◀ نئوندوف، کیمبرلی‌ای، ۱۳۹۵. *راهنمای تحلیل محتوا*، ترجمه‌ی حامد بخشی و وجیهه جلائیان، مشهد: جهاد دانشگاهی مشهد.
- ◀ هومن، عباس، ۱۳۹۳. *راهنمای عملی تحلیل محتوا*، تهران: مبتکران، پیشروان.
- Zammit, Martin R., (2002). *A Comparative Lexical Study of Quranic*, Koln.